

האם ניתן להסכים על צדק חברתי? הערות על הגדלת העוגה ועל חלוקתה (על ספרו של יוסי דהאן תיאוריות של צדק חברתי¹)

אברהם נ. טננבוים*

מקובל להגדיר את המושג "צדק חברתי" כאופן שבו מתחלקים משאבי המדינה וחובותיה בין אזרחיה. אולם כיצד יחולקו הזכויות והעלויות בצורה "הוגנת"? ואיך נגדיר "הוגנות" בהקשר זה? הוגים ואידיאולוגים רבים עסקו בסוגיה, ותשובה מספקת אין. ספרו של יוסי דהאן "תיאוריות של צדק חברתי" מנסה לסכם ולפרט את התאוריות העיקריות בתחום. למרות הניסיון החשוב, הרי הספר איננו מתייחס מספיק לתורות לא אנגלו-סקסיות ומתעלם לחלוטין מהמסורת היהודית. בנוסף מתרכז הספר בחלוקת המשאבים הכלכליים ולא דן כמעט במשאבים חשובים לא פחות כחינוך והשכלה. קושי נוסף הוא בכך שהמחבר איננו מסתיר את דעתו כנגד קפיטליזם. ממילא קשה להשתחרר מהתחושה שהמחבר איננו נותן יחס הוגן לתאוריות המתבססות על החירות. אלו הדוגלות שדווקא קפיטליזם וכלכלת שוק מביאים ליתר רווחה ושוויון בעולם; ואלו הטוענות כי הבעיה בישראל איננה השוק החופשי, אלא היעדר שוק חופשי ותחרות אמיתית. אולם למרות מגרעות אלו, חוזקו של הספר הוא בהיותו נגיש לקורא העברי, ואין לנו אלא לקוות כי יעורר ויעודד יכוח ציבורי בנושא.

א. פתח דבר. ב. ג'ון רולס ו"מסך הבערות". ג. היכן ההוגים שעסקו בצדק חברתי אך לא כתבו באנגלית? ד. האם אין צדק חברתי במסורת היהודית? ה. האם המשאבים הכלכליים הם חזות הכול? ו. האם עדיף להשקיע בחלוקת העוגה או בהגדלתה? ז. האם אכן מחשבה נאו-ליברלית וקפיטליזם שולטים בישראל? ח. סוף דבר.

1 יוסי דהאן תיאוריות של צדק חברתי (2007).
שופט בבית משפט השלום בירושלים ומרצה בבית הספר למשפטים ע"ש חיים שטריקס של המסלול האקדמי, המכללה למינהל ובמכללת שערי משפט.

א. פתח דבר

נהרות של דיו נשפכו על המושג "צדק", ועדיין אין שבריר הסכמה על המונח ועל הדרכים הנכונות לדון בו. מונח מצומצם יותר, הקרוי "צדק חברתי", עוסק באופן שבו מתחלקים משאבי החברה בין אזרחיה. מהם הכללים שלפיהם מחלקת החברה בין אזרחיה את האדמה, המים, הטיפול הרפואי, הגישה למוסדות חינוך והשכלה גבוהה וכיוצא בזה? ולא רק את הזכויות היא מחלקת ביניהם, אלא גם את החובות כגון המסים למיניהם, השירות בצבא, הציות לחוק, העזרה לזולת וכן הלאה. ההנחה המקובלת היום על כולנו היא כי מן הראוי שנחיה בחברה "צודקת" שבה יחולקו העלויות וההנאות בהוגנות כלשהי. אולם מהי בדיוק אותה "הוגנות" ואיך נגיע אליה? כמובן, גם בשאלה זו עוסקות תאוריות ואידאולוגיות רבות ומגוונות.²

בדיוק ברעיונות אלו עוסק ספרו של יוסי דהאן שבו דנה רשימה זו.³ ספרו מבקש להציג תאוריות שונות ומרכזיות של צדק חברתי. הוא מתחיל בתיאור קצר של הניסיונות העתיקים להגדיר "צדק", החל בהוגי המקרא וכלה בפילוסופים היוונים. בהמשך מגדיר דהאן את תפקידה העיקרי של תאוריית צדק טובה – לתת לנו כלים וכללים להכריע בין ערכים מנוגדים. דהאן גם מדגים ומראה שאין מדובר רק בשאלות תאורטיות פילוסופיות, אלא בשאלות המשפיעות על חיי היום יום של כל אחד מאתנו.

לאחר ההגדרה הראשונית הוא עובר לתאוריות הספציפיות, וכאלו מובאות רבות. הוא מתחיל מרולס, ועובר מיד למבקרו הקלאסיים מימין ומשמאל, ובראשם פרידריך האיק (Hayek), רוברט נוזיק (Nozick), הילל סטיינר (Steiner) ואחרים. דהאן עוסק מעט בתועלתנות על גרסתיה החדשות ואחר כך דן בתאוריות חדשות למדי שרובן פותחו בעשרות השנים האחרונות. אלה עוסקות בדעותיהם של אמרטיה סן (Amartya Sen), מייקל וולצר (Walzer) ורבים אחרים. במקביל הוא מנסה להביא דוגמאות מהמציאות הישראלית להדגמת הרלוונטיות של תאוריות אלו, הן כדי להראות כי אין מדובר בתאוריה גרידא והן כדי להביע את עמדתו האישית.

ספרו של ד"ר דהאן, המלמד במכללה האקדמית ברמת גן, מאגד בתוכו גרסאות מורחבות של הרצאות ששודרו ברדיו במסגרת "האוניברסיטה המשודרת". כל פרק הוא

2 המונחים "צדק" (Justice) ו"הוגנות" (Fairness) קרובים זה לזה, אך אף ששניהם עמומים, הם אינם זהים. אין זה המקום לנסות לנתח את ההבדלים ביניהם, אך אעיר רק כי מקובל לומר שהוגנות היא מעין תת-נושא של צדק המדגישה בעיקר את השוויון. לדוגמה, הרעיון כי אם שני אנשים מבצעים אותה עבודה, רק "הוגן" הוא כי יקבלו אותו שכר. אולם ישנן תאוריות של צדק שהשוויון איננו העיקר בהן, וממילא אינן בהכרח "הוגנות".

3 דהאן, לעיל ה"ש 1, בעמ' 268.

על ספרו של יוסי דהאן תיאוריות של צדק חברתי

הרצאה שלמה העומדת בפני עצמה, ואין צורך לקרוא את פרקי הספר ברצף או בסדר מסוים כדי להבינם.

למיטב ידיעתי, אין שום ספר בעברית שיש בו ניתוח של מקבץ כה רחב של תאוריות, מחשבות וגישות העוסקות בצדק חברתי. ריבוי זה יש בו יתרון ויש בו חיסרון. היתרון הוא בהנגשת התורות הרבות לקורא הישראלי שאיננו אמוץ דיו על השפה האנגלית. החיסרון הוא בניסיון להסביר דעות מורכבות וארוכות בכמה דפים ולעתים גם בכמה שורות⁴. אלא שעקב מחסור בחומר בעברית, עדיף להסביר בקצרה מאשר להתעלם מדעות שאין להן מקור אחר בשפת הקודש.

ב. ג'ון רולס ו"מסך הבערות"

הספר עוסק בראש ובראשונה בג'ון רולס (Rawls). לא אתיימר להסביר את מכלול דעותיו של רולס, אך פטור בלי כלום אי-אפשר. העיקרון הראשוני פשוט ומבוסס על חברה הטרוגנית, שבה חברים רבים בעלי תכונות שונות לחלוטין מבחינת עושרם, חינוכם, גזעם, תכונותיהם וכדומה. רולס מבקש מאתנו שנסכים על כללי צדק חברתי אבל מבלי שנדע איזו דמות נקבל בסוף התהליך. אנחנו נמצאים מאחורי מסך שאינו מאפשר לנו לדעת מי אנו ("מסך הבערות")⁵. קרי, אנו יכולים להחליט למשל כי צודק יהיה אם כל בעלי השיער האדום יוצאו מחוץ לחוק ולא יורשו לעבוד או להחזיק נכסים. אך עלינו לזכור כי איננו יודעים מי אנו, וייתכן מאוד שיתברר לאחר מכן כי אנו אדומי שיער והמגבלות יחולו עלינו. נוכל למשל להניח כי לא יהיה ביטוח רפואי למחלות מסוימות, אך עלינו לזכור כי ייתכן שאנו עצמנו החולים במחלות אלו⁶.

4 הריבוי מביא לעתים לאי-דיוקים. כך למשל מתייחס דהאן למה שמכונה "הטרגדיה של שדה המרעה הטבעי" במאמר מפורסם של הרדין משנת 1968: Garret Hardin, *The Tragedy of the Commons*, 162 SCIENCE 1243 (1968). דהאן מתייחס למאמר כאילו הרדין ביקש לתמוך בבעלות חופשית ובקפיטליזם, אך לאמיתו של דבר מטרתו של הרדין הייתה הפוכה. הוא הביא את הדוגמה דווקא כדי להתנגד לרעיון "היד הנעלמה". ראו בעניין זה אברהם טננבוים וחזוי טוקר "רישיון במקרקעין לאור פסק דין אלוני – בין התיאוריה למעשה" **מקרקעין** ד' 1, 3, 12–10 (2005), www.mishpat.ac.il/teachers/tennenbaum/aloni.doc (נבדק לאחרונה ב-7.7.2011).

5 הביטוי באנגלית הוא "Veil of Ignorance" שניתן לתרגום בכמה אפשרויות ("מסווה הבורות", "צעף אי-הידיעה" ועוד). בעברית התקבל הביטוי "מסך הבערות" ואף דהאן משתמש בו, ולכן אשתמש בו גם אני.

6 העיקרון של רולס מזכיר דרך ידועה לחלוקת פרוסת עוגה. נניח כי ראובן ושמעון רוצים לחלק ביניהם פרוסת עוגה באופן צודק. הטוב ביותר יהיה כי אחד מהם יחלק את הפרוסה לשני

טענתו העקרונית של רולס היא כי במקרים מעין אלו, כאשר המחליטים אינם יודעים מי הם, אנשים הגיוניים ורציונליים יביאו בחשבון כי הם יכולים להיות אלו שבתחתית הרשימה⁷. ממילא ישאפו לצמצם את הפער ככל האפשר, ולדאוג לרווחה של כלל אזרחי החברה. התוצאה תהיה שהכללים שייקבעו לחברה צודקת והוגנת ידגישו את מה שיקרה עם הקבוצה החלשה ביותר באוכלוסייה. בהמשך לרעיון זה פיתח רולס עקרונות וכללים רבים של החברה ההוגנת והמשיך לשכלל ולהרחיב את תורתו במשך שנים רבות⁸.

אפשר לקרוא תיגר על רולס מזוויות לא מעטות. אחד הכיוונים קשור לטענה שאנשים רבים הם אוהבי סיכונים ויניחו כי הם דווקא שייכים לעשירים ולחזקים שמאחורי מסך הבערות. ממילא לא יביאו בחשבון את מנת חלקם של החלשים יותר. המתוחכמים יותר שבהם יערכו חישובים סטטיסטיים ולפי חישובי תוחלת יחליטו אילו כללים כדאיים להם, וכן הלאה.

מבקרים רבים יצאו נגד התאוריה של רולס⁹, אך למרות כל אלו היא נחשבת לאחת מתאוריות הצדק המשפיעות ביותר בעשרות השנים האחרונות (ויש הסוברים המשפיעה ביותר)¹⁰. יתרה מכך, הביקורות והדיונים הרבים עליה העצימו מאוד את הדיון הציבורי על

חלקים, והשני יהיה זה שיבחר ראשון את חלקו. ממילא אין כל אחד מהם יכול להתלונן. ראובן הוא זה שחילק את הפרוסה לשני חלקים, ושמעון הוא זה שבחר, כך שאין לאף אחד מהם על מה להלין. רעיונו של רולס דומה.

7 הרעיון מובע בכתביו פעמים רבות, ראו למשל: JOHN RAWLS, A THEORY OF JUSTICE 10–19 (Revised Edition, 1999).

8 על תורתו של רולס בעברית ראו: **מורה צדק – עיונים בתורתו של ג'ון רולס** (דניאל אטאס ודוד הס עורכים, התשס"ז); ג'ון רולס "הצדק כהגינות" **מקראה בפילוסופיה בת ימינו** 399 (ליאו ראוך עורך, 1983). הספרות באנגלית רחבה מני ים. ספרו הראשון יצא בשנת 1971. JOHN RAWLS, A THEORY OF JUSTICE (1971); והאחרון יצא בשנת 2001, : JOHN RAWLS, JUSTICE AS FAIRNESS: A RESTATEMENT (Erin Kelly ed., 2001). בין שני אלו פרסם גם רבות.

9 הידוע מכולם הוא רוברט נוזיק (Nozick) שכפר בעיקר ולא ראה פסול עקרוני באי-שוויון. ראו ספרו הידוע שיצא לראשונה לאור ב-1974: ROBERT NOZICK, ANARCHY, STATE, AND UTOPIA: 1974. אך היו גם רבים אחרים שחלקם הובאו על ידי דהאן.

10 ראו למשל פיטר ברקוביץ האומר עליו (בין שאר מחמאותיו) כי "רבים מאמינים שעבודתו של רולס עתידה לעמוד לצד עבודותיהם של קאנט, של לוק ושל מיל כתרומה ייחודית למסורת הליברלית [...] הספר **תאוריה של צדק** היה לא רק העבודה המשמעותית ביותר בקריירה של רולס אלא גם העבודה שקבעה את סדר היום לדור שלם של פילוסופים של המוסר ושל הוגים **מדיניים**" (ההדגשה השנייה שלי – א. ט.). ראו פיטר ברקוביץ "ג'ון רולס והאמונה הליברלית" **קיוונים – למחשבה אחרת בכלכלה, חברה, מדיניות, ותרבות** www.kivunim.org.il/article.asp?id=6.

(נברק לאחרונה ב-7.7.2011).

על ספרו של יוסי דהאן תיאוריות של צדק חברתי

מונחי הצדק החברתי. לזכות רולס ייאמר שהוגים רבים עסקו בתחום רק בעקבותיו, וממילא גם את תרומתם אפשר לייחס אליו בעקיפין.

ג. היכן ההוגים שעסקו בצדק חברתי אך לא כתבו באנגלית?

דהאן מתבסס בראש ובראשונה על הוגים אמריקנים ואנגלים מודרניים. אך ישנם קודמים להם שעסקו רבות בצדק חברתי ולא כתבו באנגלית, ששמו משום מה נפקד מהספר. יתרה מזאת, כמעט כל ההוגים הנזכרים בספר פרט לרולס, נידונים ביחסם אל תורתו וקשה למצוא בו תאוריות של צדק חברתי שאינן מתייחסות לרולס.

כך לדוגמה באחד הפרקים דהאן עוסק רבות ברעיון של הכנסה בסיסית לכול (Universal Basic Income)¹¹. התכנית לכשעצמה פשוטה – להבטיח לכל אזרח סכום מינימלי ובסיסי של כסף לשם הגשמת חירויותיו. לטענת התומכים בה (כגון הבלגי ואן פריז (Van Parijs)),¹² לא יכולה להיות חירות אמיתית ללא מינימום הכנסה שתבטיח חירות זאת. גם אם תאורטית יכול כל אזרח לעשות כרצונו, הרי בפועל מגבלות כלכליות שרובצות עליו מונעות בעדו לעשות זאת. כך למשל אפילו בחברות המערביות עיקר עומס הטיפול בילדים הוא על האישה. בעולם כזה, ממילא אישה מטופלת בילדים תתקשה לפתוח עסק עצמאי קטן או לרכוש השכלה משמעותית. אפילו מי שאיננו מטופל במשפחה, יתקשה לפעול ללא הכנסה קבועה. דרישות הקיום הבסיסיות, כגון מקום מגורים, לבוש, מים, אוכל וטיפול רפואי מינימלי ימנעו ממנו אפילו לנסות לממש את חירותו. אשר על כן, מציעים אלו הכנסה בסיסית לכול. לשיטתם, אותו מינימום יבטיח לכל אישה וגבר לא רק את החירות התאורטית, אלא גם את החירות המהותית¹³. יתרון נוסף ברעיון זה הוא הפתרון לכל אלה הרוצים לעבוד אך אינם יכולים לעשות כן עקב הצטמצמות מקורות התעסוקה¹⁴.

11 דהאן, לעיל ה"ש 1, בעמ' 229–233.

12 לסקירת הדעה על הבטחת מינימום הכנסה ראו האתר www.usbig.net (נבדק לאחרונה ב-14.1.2010). ראו גם ספרו של ואן פריז: PHILIPPE VAN PARIJS, REAL FREEDOM FOR ALL: : WHAT (IF ANYTHING) CAN JUSTIFY CAPITALISM? (2004). ראו גם ריאיון עמו בעניין זה: www.uclouvain.be/cps/ucl/doc/etes/documents/2002zd_BASIC_INCOME_USBIG_.pdf (נבדק לאחרונה ב-7.7.2011).

13 ראו בעניין תאוריה זו: www.bepress.com/bis/ (נבדק לאחרונה ב-7.7.2011).

14 ויש הטוענים כי אנו צריכים להתרגל לכך כי בעתיד לא תהיה עבודה לרוב האנשים. בעיקר משום שעקב התקדמות הטכנולוגיה יעשו מכונות את עיקר העבודה ולא יהיה צורך בעובדים אנושיים. ראו יוהנו שטראסר **כאשר העבודה אוזלת לחברת העבודה** 136 (חנה שורץ-איזלר מתרגמת, 2003). וראו סקירה שכתבתי על ספרו: www.mishpat.ac.il/teachers/tennenbaum/ (yohano.doc) (נבדק לאחרונה ב-7.7.2011).

כמובן, ישנן כמה ביקורות על עצם הרעיון. הראשונה והעיקרית היא שמבחינה כלכלית שום חברה לא תוכל לעמוד בכך. מה גם שעצם קיום ההכנסה הבסיסית מהווה תמריץ שלילי לאנשים לצאת לעבוד. השנייה היא שקשה מאוד לקבוע מהי ההכנסה המינימלית הנדרשת לאנשים. אחרי ככלות הכול, רק לפני מאה שנה מים זורמים וחמים, שירותים בתוך הבית ועבודה מינימלית להכנת מזון היו נחלתם של עשירים יחידי סגולה בלבד. טענות אלו ואחרות צוטטו על ידי דהאן¹⁵, אבל חשוב להדגיש כי רעיונות מעין אלו קדמו לוואן פריד. כבר בראשית המאה העשרים הציע יוסף פופר-לינקאוס הצעה דומה שבה רצה להבטיח כי כל אזרח יקבל את המינימום הנדרש לחיים כולל מצרכי יסוד, בריאות וחינוך¹⁶. לשיטתו, יחולקו חיי אדם לארבע תקופות. התקופה הראשונה היא תקופת החינוך עד גיל שמונה-עשרה. בתקופה זו יחונכו גברים ונשים כאחד בחינוך הומניסטי ואוהב אדם. התקופה השנייה תהיה תקופת שירות (מעין "צבא עם") שמטרתה לכסות את עלות החזקת הציבור. פופר אף חישב כי התקופה לגברים תהיה 12 שנה (מגיל 18 עד 30) ולנשים שבע שנים (עד גיל 25). לאחר השירות הצבאי, יהיה כל אדם חופשי לעבוד כאוות נפשו כדי להרוויח את אותם "מוצרים מיותרים" שאין בהם הכרח. את מצרכי היסוד (הכוללים אוכל, מלבוש, מגורים ורפואה) יקבל מן המדינה בחינם. בחינם, אך כמובן תמורת שכר עבודתו בשנות השירות. אל מספר שנות ה"שירות" הגיע פופר אחרי חישובים שונים, ואף ציין כי עם התקדמות הטכנולוגיה ירד מספר השנים הנדרש, ומן הסתם יעלו גם מצרכי היסוד הניתנים על ידי המדינה. מדובר במערכת מורכבת ולא פשוטה, כולל הדרישה כי האנשים לא יקבלו כסף בידיהם, אלא את המוצרים הבסיסיים (אולי כדי למנוע ספסרות ושימוש לרעה בכסף כגון לסמים). תכניתו זכתה לשבחים ולתומכים רבים כולל אלברט איינשטיין וזיגמונד פרויד (שאף טרחו וכתבו הקדמות לספריו).

אפשר להתווכח כמובן על תורתו, אבל מוזרה העובדה שדהאן לא טרח כלל להזכיר את שמו של פופר, אפילו לא בהערת שוליים. הסבר אפשרי אחד לכך הוא שלמרות פרסומו הרב, עיקר ספריו של פופר יצאו בגרמנית, (דומני שמספר התרגומים של ספריו לעברית עולה על מספר התרגומים לאנגלית¹⁷).

15 דהאן, לעיל ה"ש 1, בעמ' 232–233.

16 ישראל דוריון הקץ למלחמת הקיום: משנת פופר-לינקאוס 43–65 (התשי"ד).

17 ראו בעברית כתביו ועליו: יוסף פופר-לינקאוס פנטסיות של ריאליסטן (ישראל דוריון מתרגם, התשי"ג); מנדל זינגר ההומניסט – יוסף פופר לינקאוס (1971); אפרים וולף יוסף פופר-לינקאוס – ההומניסט הגדול והוגה הדעות הרבגוני (1996); ישראל דוריון ממלכת לינקאוס: תכנית ליצירת משטר חיים חדש, תקין ואנושי (הת"ש, עם הקדמות מאת זיגמונד פרויד ואלברט איינשטיין).

על ספרו של יוסי דהאן תיאוריות של צדק חברתי

פופר איננו ההוגה היחיד ששמו נפקד מן הספר. לא ראיתי בספר התייחסות לפילוסוף היהודי-בלגי חיים פרלמן (1912–1984) שהגותו נוגעת לשאלות מהותיות ומרכזיות בצדק החברתי. פרלמן ניסה להשתמש במתודות משפטיות לחקר שאלות פילוסופיות, וניסיונותיו בתחומים אלו ידועים. בין השאר ניסה לבחון ולנתח את כל צורות החלוקה הצודקות האפשריות. "לאיש איש אותו הדבר; לאיש איש לפי זכותו; לאיש איש לפי פועלו; לאיש איש לפי צרכיו; לאיש איש לפי מעמדו; לאיש איש לפי מה שמקצה לו החוק"¹⁸. ליתר דיוק, דומה שהוגי הדעות שנזכרו בספר הם כמעט רק הוגי דעות שכתבו באנגלית וחיו לקראת אמצע המאה העשרים וסופה בארצות המערב (בעיקר בארצות-הברית). יש לתמוה על ההתמקדות רק באלה.

אציין כי בחירה זו איננה אופיינית רק לדהאן. ידועה טענתו של זנדברג כי החינוך המשפטי כולו בישראל מאופיין בשנים האחרונות בהשפעה אמריקנית חזקה מדי, השפעה שהיא כינה בשם "קולוניאליזם תרבותי". כפי שטוען זנדברג, שיקולים כלכליים וחברתיים גרמו לכך שרבים באקדמיה המשפטית בישראל רכשו את תואריהם המתקדמים בארצות-הברית. בעקבות זאת, הם שבו ארצה עם אידאולוגיות ותפיסות עולם המקובלות כיום באוניברסיטות העילית בצפון אמריקה. אידאולוגיות ותפיסות עולם אלו אינן בהכרח מתאימות למציאות הישראלית, ובאימוצן אף ישנן סכנות שאין להתעלם מהן¹⁹. גם במקרה שלפנינו, יש הסבר להתמקדותו זו של דהאן. הספר נכתב בעת היותו בשבתון באוניברסיטת "אוקספורד", ולפיכך אולי אין פלא שהגות העולם האנגלו-סקסי תופסת מקום כה נכבד בכתיבתו²⁰.

ד. האם אין צדק חברתי במסורת היהודית?

קשה להשלים עם חוסר ההתייחסות הבולט לצדק חברתי ביהדות. אכן, התפיסה היהודית ובייחוד ההלכתית שונה מאוד במושגיה מהמושגים המקובלים במחשבה המערבית. השיח

18 חיים פרלמן על הצדק: מסות על המוסר ועל המשפט 5 (יוסף אור מרגם, 1981).
19 חיים זנדברג "קולוניאליזם תרבותי: האמריקניזציה של החינוך המשפטי בישראל" המשפט 27, 52 (2009).
20 דהאן, לעיל ה"ש 1, בעמ' 15.

ההלכתי, דן בעיקר בחובות, בניגוד לשיח הליברלי, הדן בעיקר בזכויות²¹. אך למרות זאת, זה בעייתי לדבר כה רבות על צדק חברתי ולהתעלם מהמסורת היהודית²². כך למשל התנ"ך איננו מתייחס בשלילה להתעשרות, אך הכלי העיקרי במקרא לצמצום פערים הוא חלוקה מחדש של אמצעי הייצור. זאת, על ידי שמיטה ויובל. על פי המקרא, יש שמיטת חובות אחת לשבע שנים (שנת השמיטה). כמו כן, אחת ליובל חוזרות כל הקרקעות לבעליהן המקוריים שמכרו אותן בשנים שבין יובל ליובל²³. הסדר זה מחזיר את אמצעי הייצור לבעליהם, ונמנעת הצטברות ההון בידי יחידים. אין מדובר רק בשאלות היסטוריות, שכן ניתן ללמוד מכך רבות על מדיניות ציבורית נכונה לתקופתנו. על פי הגישה המקראית, הדגש של מאבק ציבורי בעוני היחסי ובפערים בחברה צריך להיות מושם בעיקר על חלוקה מחדש של אמצעי הייצור. בזמן המקרא, אמצעי הייצור העיקרי היה הקרקע, ואילו היום אמצעי הייצור העיקריים הם כישורים הנרכשים באמצעות השכלה וחינוך. עם זאת יש להתמודד, וניתן לעשות כן²⁴.

ובקצרה, נראה תמוה כי ספר בעברית העוסק בצדק חברתי מתעלם לחלוטין מהמסורת היהודית על רבדיה השונים. אין לכך כל הסבר המניח את הדעת, ואין אלא להצטער על כך.

ה. האם המשאבים הכלכליים הם חזות הכול?

הדילוג על פופר ועל גישת היהדות מצביע על נקודת חולשה בספר. יש דגש רב מדי על הצד הכלכלי המתבטא בדרך כלל בשכר ובכסף ופחות מדי על אי-שוויון אחר ומהותי יותר – אי-שוויון בחינוך ובגישה לעמדות מפתח בממשל. לי נראה כי במקום הרעיון של הכנסה מינימלית לכול, עדיף היה רעיון של השכלה מינימלית לכול. קרי, השקעה לא בהכנסה אלא ביצירת מערכת חינוך חזקה ותומכת, לפחות בשלביה הראשוניים (עד התיכון עם דגש יתר על בתי הספר היסודיים). חינוך מקסימלי לכול נראה לנו כמכשיר הטוב ביותר ליצירת

21 מיכאל ויגודה "בין זכויות חברתיות לחובות חברתיות במשפט העברי" **זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל** (יורם רבין ויובל שני עורכים, התשס"ה).

22 יש לציין כי בפרק הראשון אצל דהאן (עמ' 16–17) ישנן כמה הפניות קצרות למה שנראה צדק חלוקתי במקרא אך אין יותר מכך.

23 כדברי המקרא: וְקִדְשָׁתֶם, אֵת שְׁנַת הַחֲמִשִּׁים שָׁנָה, וְקָרְאתֶם דְּרוֹר פְּאָרָץ, לְכָל-יִשְׂרָאֵל; יוֹבֵל הוּא, תְּהִיָּה לְכֶם, וְשָׁבְתֶם אִישׁ אֶל-אָחִיו, וְאִישׁ אֶל-מִשְׁפַּחְתּוֹ תָּשָׁבוּ (ויקרא כה 10).

24 דומני שאין חולק על הקביעה שהשכלה, ובייחוד לימודי התואר הראשון, הם המדד הברור ביותר להכנסה גבוהה של בעליהם ושל יתרוונות שאינן כלכליים, כגון סיכויי הצלחתם של ילדיהם של בעלי תואר, נגישותם לרפואה טובה יותר ועוד. בתארים גבוהים יותר, התמונה אינה ברורה לגמרי.

על ספרו של יוסי דהאן תיאוריות של צדק חברתי

שוויוניות ובעיקר ליצירת ניעות חברתית באוכלוסייה. הוגים יהודים מרכזיים מדגישים כי חינוך, ובייחוד בגיל הצעיר, הוא מטרה ציבורית ולא פרטית, ולדעתי אין לך צדק חברתי גדול מזה²⁵.

ו. האם עדיף להשקיע בחלוקת העוגה או בהגדלתה?

ביקורתי המרכזית על הספר היא שמחברו תומך במודע באחת הגישות. אחת השאלות המגדירות היטב את הכיוונים השונים של "צדק חברתי" היא שאלת "העוגה". בהנחה שבסופה של אפייה תהיה לנו עוגה אחת, ואנשים הרבה חושקים בה, מהי האסטרטגיה הטובה ביותר שתמקסם את התועלת מהעוגה? האם להתאמץ להגדיל את העוגה? או להתאמץ על חלוקתה ההוגנת בין הרעבים? מובן שבעולם אידאלי נשאף גם להגדיל את העוגה ככל האפשר וגם לחלק את התוצר המקובל בצורה שוויונית ככל האפשר. אולם בעולם של מטה אין לנו כנראה אפשרות להשיג כל שנרצה. ממילא נצטרך להתפשר. אסביר.

ראשית, כולנו, כחברה, תומכים בעקרונות יפים ונכונים שנראים לנו צודקים כל אחד לכשעצמו, אך בפועל הם סותרים זה את זה. בעיקר מתנגשים החירות והשוויון (ובמידה פחותה יותר הרתיעה מאלמות ככלי לשינוי)²⁶. כולנו תומכים בחירות. ובמילים ספציפיות יותר, אנו תומכים בזכותו של אדם לעשות כטוב בעיניו ולרדוף בדרכו הוא אחרי מטרותיו ומאוייו. אנו תומכים גם בשוויון, ואיננו מסכימים כי לאדם יהיו זכויות יתר על אדם אחר, רק משום שנולד למשפחה מיוחסת זו או אחרת. במידה פחותה יותר, כולנו מתנגדים לשינוי המצב הקיים, ובוודאי להפחתת זכויותינו שאליהן התרגלנו. בעיקר אנו מתנגדים לאלמות כדרך לשינויים חברתיים ומעדיפים שינוי בהסכמה.

אלא שכל העקרונות הללו, יפים ככל שיהיו, אינם יכולים לעמוד יחדיו. הסתירה בין החירות לשוויון היא בלב החשיבה האנושית, ועד היום לא נמצא לה פתרון משיביע רצון (ולדעתי גם לא ימצא לה בעתיד הנראה לעין). זאת, מבלי להתייחס לנטייה הטבעית של כל

25 ידוע המשפט "טוב ממזר תלמיד חכם מכהן גדול עם הארץ" (רמב"ם הלכות תלמוד תורה פרק ג' הלכה ב); הוא נאמר לפני אלפי שנים, כאשר המודד העיקרי לשוויון של אדם היה המשפחה שנולד בה. על השכלה ויהדות ראו אברהם טננבוים "על תפקיד המשפט בהפצת ידע" גליונות פרשת השבוע משרד המשפטים, פרשת עקב 325 (התשס"ח) www.mishpat.ac.il/teachers/tennenbaum/akav.rtf (נבדק לאחרונה ב-7.7.2011). נציין כי גם פופר ראה בחינוך ואפילו בחינוך הגבוה זכות בסיסית שכל אחד זכאי לה. ראו דוריון, לעיל ה"ש 16, בעמ' 57-58.

26 ועל ההתנגשות בין החירות לשוויון עמד דהאן עצמו: דהאן, לעיל ה"ש 1, בעמ' 23.

בן תמותה לראות בעין רעה שינויים לרעה במצבו ולהתנגד לכך²⁷. נחזור לעוגה שביקשנו לחלק. תומכי השוק החופשי מדברים בעיקר על הגדלת העוגה, ואילו תומכי השוויון מדגישים את חלוקתה. כל תאוריה של צדק חברתי תצטרך בעל כורחה לבחון את היחס שבין העקרונות הסותרים ולמצוא איזון סביר שניתן לחיות עמו. בעניין זה דהאן חד־משמעי. הוא בפירוש דוגל בראש ובראשונה בחלוקה "הוגנת" של העוגה. ואפילו תפגע החלוקה בהגדלת העוגה ואולי בסופו של דבר יקבלו כולם פחות. ולמען ההגינות יש לציין שהוא איננו מסתיר את דעתו ואומר זאת במפורש²⁸. אולם מחבר הנוקט עמדה חשוד תמיד בשתיים. ראשית, הוא איננו מציג די את הנקודות החזקות של התאוריות המנוגדות לדעתו. שנית, הוא מעמעם את הנקודות החלשות בדעות הנראות לו כנכונות.

ולענייננו, מן הראוי היה לתת במה לתאוריות הכלכליות האחרות הגורסות שדווקא הן תבאנה ליותר צדק חברתי ולחלוקה הוגנת. כלכלנים רבים החל במילטון פרידמן²⁹ וכלה בתומס סואל³⁰ כתבו על נושאים אלו וטענו שקפיטליזם יביא ליתר שוויון וניעות חברתית, ואולם הם נעדרים מן הדיון. נסתכל אפילו על "מסך הבערות" של רולס. לו היה עלינו לבחור באיזו מדינה נגור, מבלי לדעת אם נהיה עשירים או עניים באותה מדינה, באיזו מדינה היינו בוחרים? סביר להניח שרובנו היינו בוחרים במדינה מערבית קפיטליסטית ולא בשום מדינה סוציאליסטית. אולי היינו מעדיפים מדינה סקנדינבית, אך גם אלו קרובות מאוד למודל הליברלי המערבי המקובל.

לאחרונה ממש יצא בעברית ספרו של המלומד מוחמד יונס, חתן פרס נובל לשלום לשנת 2006. עיקר תרומתו ברווחת העניים במדינות המתפתחות על ידי הקמת "בנק לעניים". בנק שבו מלווים סכומי כסף קטנים (בקנה מידה של מאות דולרים) ליזמים בעולם השלישי לשם הקמת עסקים עצמאיים. יונס מגדיר את עצמו כ"מאמין בשוק החופשי כמקור להשגחה ולחופש בכלל", והנה דווקא הוא עוזר לעניים הרבה יותר על ידי שימוש בכלים קפיטליסטיים ברורים³¹.

האידיאולוגיה של דהאן באשר למה שראוי בתוך המדינה, משפיעה גם על עמדתו בדבר הפעולה הראויה ביחסים בין מדינות. עובדה מוסכמת היא שאי-השוויון בתוך מדינות הוא

27 ידועה אמרתו של ישעיהו ברלין כי חופש לזאב הוא מוות לכבשה. ראו בעניין זה: RONALD Dworkin, *Do Liberal Values Conflict?*, in THE LEGACY OF ISAIAH BERLIN 73 (M. Lilla, R. Dworkin & R. Silvers eds., 2001).

28 דהאן, לעיל ה"ש 1, בעמ' 11, 243, אך עמדתו איננה מוסתרת לאורך כל הספר.

29 מילטון פרידמן *קפיטליזם וחירות* (מזל כהן מתרגמת, 2002).

30 תומס סואל *יסודות הכלכלה – מדריך לאזרח* (מבוא: עומר מואב, יצחק טישלר מתרגם, התשס"ז).

31 מוחמד יונס *עולם ללא עוני – היזמות העסקית שכובשת את העולם* (רוני אמיר מתרגם, 2009).

על ספרו של יוסי דהאן תיאוריות של צדק חברתי

בדרך כלל נמוך מהותית מאשר אי־השוויון בין מדינות. כך, למשל, אי־השוויון בין תושבי ארצות־הברית הוא נמוך יחסית לאי־השוויון בין תושבי ארצות־הברית לתושבי רוב מדינות אפריקה (וישנן כמה עניות בהחלט). דהאן נוטה לתמוך בהעברת חלק מהעושר מהמדינות העשירות למדינות העניות. לשיטתו, גם העברה של אחוז נמוך תגרום לשינוי מהותי במדינות העניות³². הוא אף איננו מציע בפועל כל דרך אחרת לשיפור מצבן של המדינות העניות מלבד העברת עושר מהמדינות שמצבן שפר הרבה יותר.

אלא שעמדה זו בעייתית להפליא. המציאות הראתה שאשראי שקיבלו מדינות עניות לא הגיע בהכרח למי שהיה זקוק לו. ההלוואות הרבות שקיבלו מדינות עניות יוכיחו זאת. במקרים רבים, הכסף הגיע לדיקטטורים או לאישי ממשל מושחתים, והמדינות, למעשה אזרחיהן העניים, נאלצו לשאת בנטל החוב. כך למשל מוערך כי כשישה מיליארד דולר (כחצי מהסיוע) שהעניקה קרן המטבע הבין־לאומית לזאיר (קונגו של היום) נגנבו בשעתו על ידי מובוטו, הנשיא לשעבר³³. מעשים מעין אלו נעשו גם בפיליפינים, בניגריה, בארגנטינה, וכמעט בכל מדינות העולם השלישי. הוצאותיה של טנזניה על תשלום חובות גדולות כיום פי ארבעה מהוצאותיה על שירותי בריאות ופי תשעה מתקציבה לחינוך בסיסי, והיא מהווה דוגמה למדינות רבות באפריקה³⁴.

בעקבות חובות העולם השלישי, שאין סיכוי שיוכלו האזרחים העניים להחזירם, קמו תנועות שונות הקוראות לבטל את החוב כליל. תנועות אלה אינן מבקשות רק מחיקה חד־פעמית של החוב, אלא מבקשות גם שינוי נוהלי ההלוואות העתידיות כדי שיבוקרו ויפוקחו כראוי³⁵. ומעניין שתנועות אלו המכריזות על עצמן כלוחמות לצדק חברתי, מתבססות על מושג היובל (Jubilee) במובנו הסמלי התנ"כי.

אם אלו הן התוצאות של הלוואות שישנה ביקורת כלשהי על דרכי הוצאתן, מה היה קורה אילו היה מדובר במענקים? מאין הרעיון שמה שצריכות המדינות העניות הוא סיוע כספי³⁶? ניקח לדוגמה את ניגריה ויפן. שתי המדינות הן בעלות אוכלוסייה דומה יחסית,

32 דהאן, לעיל ה"ש 1, בעמ' 172–173.

33 מצוטט אצל דהאן, שם, בעמ' 182.

34 www.odiousdebts.org/odiousdebts/index.cfm (נבדק לאחרונה ב־7.7.2011).

35 www.jubilee2000uk.org (נבדק לאחרונה ב־7.7.2011).

36 לאחרונה התפרסם ספרו של אלן באטאי המנסה להבין מדוע ישנן מדינות שהצליחו מאוד וישנן כאלה שנכשלו; אילו מדינות משגשגות וחיות בעושר ואושר; ואילו שקועות בעוני ובחובות. לדעתו, הגורמים אינם משאבי טבע, דתות קנאיות, אקלים בעייתי או התערבות כוחות קולוניאליים זרים. הוא סבור שהסיבה העיקרית היא החלטותיהם ובחירותיהם של המנהיגים (וכמובן של התושבים עצמם). אפשר כמובן להתווכח על דעותיו, אך דומני שמעטים יפקפקו בכך שאחת הסיבות הברורות להצלחת מדינות היא פעולת האזרחים עצמם. ראו ספרו: ALAN BEATTIE, FALSE ECONOMY: A SURPRISING ECONOMIC HISTORY OF THE WORLD (2009).

ולניגריה ישנם משאבי טבע עשירים בהרבה מיפן. אך היכן ניגריה והיכן יפן? לא רק זאת, אלא שתמיד ישנו חשש שסיוע שיגיע למדינת עולם שלישי יגיע לא לתושביה הנצרכים אלא דווקא לשליטיה המושחתים (כפי שהראינו למעלה). איני מתיימר לדעת מה יפתור את בעיות העוני של העולם השלישי. ייתכן שדווקא החלפת שלטון אלימה תביא לתוצאות טובות יותר, וייתכן שלא. בכל אופן, לא ברור כלל שמה שצריכה ניגריה הוא סיוע כלכלי. בקצרה, השאלה מורכבת הרבה יותר מאשר העברת עושר ממקום למקום.

ז. האם אכן מחשבה נאו-ליברלית וקפיטליזם שולטים בישראל?

לסיום, לא ניתן שלא להתייחס לנקודה הישראלית. המחבר מתלונן יותר מפעם אחת על המצב בישראל ועל התאוריות הנאו-ליברליות השולטות כיום. אולם איני משוכנע כלל שקפיטליסטים טהורים היו מסכימים עם הנחותיו על המתרחש בישראל. אלו יטענו כי המצב בישראל רחוק מלהיות קפיטליזם. השליטה של מעט מדי על יותר מדי אמצעי ייצור, הריכוזיות במערכת הבנקאות, מעורבות הממשלה לטובת מגזרים אלו או אחרים, מכירת נכסי המדינה למקורבים – כל אלו נתפסים כפוגעים בצמיחה וכמפריעים להגדלת העושה. לשיטתם, דווקא מדיניות כלכלית חופשית נכונה הייתה מביאה לצדק חברתי אמיתי. הבעיה של מדינת ישראל היא לא עודף הקפיטליזם, אלא דווקא החוסר בקפיטליזם אמין. אפשר כמובן לא להסכים עם דעות אלו, אך חייבים להתייחס אליהן³⁷.

ח. סוף דבר

למרות הביקורות הלא מעטות שהוזכרו, הרי יש לשבח את המחבר על ראשוניותו. אי-אפשר להתעלם ממטרת הספר, להציג בפני הקורא העברי מבוא ככלי נגיש לתאוריות המקובלות ביותר בשיח העכשווי על צדק חברתי. זהו ספר הכרחי לכל מי שמתעניין בצדק חברתי ומבקש חומר בעברית. אין לי אלא לקוות יחד עם המחבר כי הספר יעורר ויכוח ודיון

37 ראו כדוגמה דבריו של דורון: "האמת היא, כמובן, שכלכלת ישראל המלאה במונופולים ובקרטלים הנשלטים על ידי אוליגרכיה קטנה בשיתוף פעולה עם בירוקרטיה ממשלתית ענפה ועם ארגוני עובדים חמסניים ותקשורת המגבה אותם – מעולם לא הייתה, ועדיין איננה, כלכלת שוק תחרותית". דניאל דורון "קפיטליזם חזירי וסוציאליזם חמורי" **קיוונים – למחשבה אחרת בכלכלה, חברה, מדיניות, ותרבות** www.kivunim.org.il/article.asp?id=257 (נבדק לאחרונה ב-7.7.2011).

על ספרו של יוסי דהאן תיאוריות של צדק חברתי

ציבורי ערים בנושאים הללו ואולי יהווה סנונית ראשונה למחקרים ישראלים שיעסקו בנושא בעתיד.